

ТОРГІВЛЯ ТА РЕМЕСЛА У ДАШТ-І КИПЧАК

Питання історії матеріальної культури кипчаків досліджені у студіях Г. Федорова-Давидова, С. Плетньової, В. Іванова, О. Євглевського та Т. Потьомкіної [Евглевский, Потемкина 2000а; Евглевский, Потемкина 2000б; Федоров-Давыдов 1966; Плетнева 1990; Иванов, Худяков 2006; Иванов, Крыласова 2006]. Завданням цієї студії є дослідити, яку роль у житті кипчаків відігравало місцеве ремісниче виробництво та наскільки важливим був імпорт іноземних товарів.

Ремесло кожум'яки та ткалі було суто жіночою прерогативою [Плетнева 1990, 127–128]. Жінки обробляли шкіри тварин та зшивали їх нитками з жил. Зі шкір виготовляли одяг та капелюхи для простих кочівників. Коштовні тканини призначалися для кипчацької аристократії, і цю роботу жінки виконували з більшою ретельністю та старанністю. Також до їхніх обов'язків входив обробіток повсті для юрт.

Для виробництва зброї та обладунків були необхідні майстерні ковалі. У Центральному Казахстані існувало кілька родовищ заліза, що активно розроблялися. У Східній Європі центрами металургії могли бути райони Донецького кряжу, Кавказьких гір та Карпат. Металургів та ковалів тюрки називали “темурлук”. Досить розвинутим було зброярство. Йачі виробляли луки, окчи – стріли, сунучі – списи, йарикчи – іншу зброю. Цим ремеслом займались винятково чоловіки [Ахинжанов 1995, 251–254; Плетнева 1990, 122]. Кресала та ножі були дивовижно одноманітними для усього простору Дашт-і Кипчак. З кузні до кузні передавались технологічні нововведення, як-от більша викривленість шаблі, арочні прості стремена, вудила з великими пласкими кільцями [Плетнева 1990, 122].

Важливим ремеслом була праця теслі. У похованні на річці Молочній було знайдено миску з дерева, що була виготовлена для побутових потреб. Вільгельм Рубрук вказував, що обов'язком чоловіка було виготовлення луків, стріл, сідел та підвод. Також вони виробляли кінську зброю. Кипчаки шанобливо ставилися до дерева. Якщо підвода вже була непридатною для використання, то вони не використовували її для розпалення вогнища. Підводи ремонтувались, і за ними ретельно стежили [Рассамакин 2003, 207–230; Шалобудов, Лесничий 2003, 193–206; Рубрук 1957, 91–92, 101]. З дерева виробляли остов юрти, підводи, сідла, руків'я ножів та нагайок, піхви, колчани. З кістки вироблялись накладки для луків і колчанів, пряжки, застібки для пут та вуздечки, кульки для сигнальних стріл та набалдашники для жезлів. Ремені у кипчаків мали певні особливості, зокрема мали фігурну пряжку та фігурний наконечник. За відсутності кишень ремені дозволяли закріплювати різноманітні речі. На кипчацьких кам'яних статуях вони частіше за все зображувались на спині [Іванов, Крыласова 2006, 27–28; Иванов, Худяков 2006, 515; Стеблева 2007, 13].

У ремісничих майстернях відливалися дзеркала зі світлої бронзи. Ці дзеркала шліфувались майстрами. Кипчацькі ремісники навіть намагались наслідувати дзеркала з Китаю та Ірану. З упевненістю можна стверджувати, що дзеркала вироблялись на замовлення знатних кипчацьких аристократок. Також користувались попитом срібні жіночі сережки та намиста [Плетнева 1990, 124–125].

Сережки у західноєвразійських кочівників не відзначались особливою складністю. Як правило, вони були виготовлені у формі незімкнутого кола з мідного або срібного дроту круглого зрізу. Це були чоловічі сережки. Жіночі сережки поділялися на сім типів.

Перший тип – круглі та кільчасті. Другий – кільчасті з напускною бусиною. Третій тип – кільчасті з біконічним дутим великим нанизанням. Четвертий тип – кільчасті з трьома-п'ятьма променями, що відходили донизу. П'ятий тип – краплеподібні та на зразок петлі. Шостий – кільчасті, невеликі, з довгою підвіскою, яка закінчувалась бусиною. Сьомий тип – це сережки з шістьма лопатями. Жіночі сережки були великими (до 5 см) і виготовлялися з круглого дроту. Їх прикрашала напускна бусина біконічної або жолудеподібної форми. Бусина мала випуклий орнамент з витого шнура. Сережки були аксесуаром жінок, оскільки утворювали зв'язок з дзеркалами, намистами та деталями капелюха. Саме у такій формі вони зображені на жіночих кам'яних скульптурах [Іванов, Крыласова 2006, 20–23].

Нагрудні прикраси жінок включали намиста, гривни та великі підвіски. Намиста класифікуються за формою бусин чи підвісок на шість типів. В одних групах буси переважали, а в інших їх взагалі не було. Великі нагрудні підвіски зображені усього на 26 статуях. Вони поділяються на шість типів. До поховань кипчаки клали гривни. Срібні гривни клали до поховань кочівників, де вони позначали статус свого володаря [Плетнева 1974, 45–47; Потемкина 2010, 135–144].

Особливе значення для кипчаків мало спорядження бойового коня. Це була візитна картка власника. До спорядження входили збрюя, скребки та засоби захисту коня. Збрюя складалася з вудил, стремен, пряжок та сідел. Металічні бляхи оздоблювалися позолотою, орнаментом та накладками. Вузечки прикрашались бубонцями. Якщо власник був заможним, то збрюя оздоблювалася сріблом та золотом [Федоров-Давыдов 1966, 16–20]. Від сідел, як правило, у похованнях зберігаються дерев'яна основа, сліди шкіри та іноді солома. У сідел східноєвропейських кочівників була висока передня лука. Сідло прикрашалось кістяними накладками, оздобленими циркульним орнаментом або гравійованими косими лініями [Федоров-Давыдов 1966, 21]. Стремена поділялись на вісім типів і виготовлялись із заліза. Пряжки були залізні та кістяні [Федоров-Давыдов 1966, 11–16].

Кресала у похованнях кочівників були здебільшого імпортованими. Тільки скобоподібні кресала вироблялися безпосередньо степовими майстрами. Подібні на калач, овальні та прямокутні кресала запозичувались кочівниками у сусідів. Кресала при похованні використовувались як супровідний інвентар. Вони відігравали роль амулета [Евглевский, Потемкина 2000, 203].

Багато престижних товарів використовували жінки. Здебільшого це були коштовні тканини, коштовний одяг, ювелірні вироби та прикраси. Реконструювати зовнішній вигляд кипчацьких аристократок допомагають дані археологічних досліджень. Найхарактернішою ознакою жіночих поховань є наявність прикрас [Іванов, Крыласова 2006, 20–23]. Дзеркала були характерною особливістю жіночих статуй [Плетнева 1974, 47–49].

Жіночий комплекс одягу складався з відкритого каптана, нижньої сорочки, штанив та чобіт. Каптан, як правило, мав округлий або стоячий комір. Жіночі каптани були розшиті по низу, полах, плечах, рукавах та коміру. Оздоблення прикривало шви. Для прикрасення одягу використовувались шовкові тканини, вишивка та аплікація. Особливістю жіночого каптана було те, що, на відміну від чоловічого, обробка ніяк не пов'язувалась із коміром. Вона починалась від грудей та йшла до паска. Груди не закривались каптаном, але не були повністю оголені. Їх прикривала сорочка, через яку було видно груди. Сорочка мала смугу на подолі та довгі рукави. Плечі були прикриті пелериною. Поли каптана розходились і, як правило, заправлялись у штани. Комір був вшитим та стоячим. Паски, штани та чоботи жінок були подібні на чоловічі. На паску підвішували гребінець, дзеркало та валізку [Доде 2001, 53–55, 59–61].

Одяг жінок виготовлявся з різноманітних тканин. Так, у “Слові о полку Ігоревім” згадані “паволоки” та “оксамити”. “Паволоки”, тобто шовкові тканини, кипчаки могли захоплювати під час походів на Русь чи на Балканський півострів. Також вони могли бути придбані внаслідок торгівлі з ромеями. “Оксамити” мали бути предметом імпорту, оскільки вироблялися з бархатної та атласної парчі, а також золотої нитки. Ці товари були предметами розвинутої економіки й також могли бути куплені у кримських володіннях Візантійської імперії. У слов'янських джерелах згадувалися різні види одягу. “Япанчі” –

це епанча (вид бурки), а кожух – це різновид каптана, який мав більш побутове призначення. “Узором’ем” могли називати різного роду оздоблені речі [Доде 2001, 54].

Найбільшою різноманітністю відзначалися капелюхи, яких, за Н. Криласовою та В. Івановим, існувало три типи. Перший характеризувався високою тулією, а на спині спускалась лопать, яка прикривала коси. Лопать – це частина головного убору. По обидві сторони обличчя випускались коси, протягнуті через срібні кола, нашиті на повстяні кульки, утворюючи роги. Другий тип – це невеликі круглі пласкі капелюшки, що спускались по щоках до вух. Потилиця прикривалася лопаттю та перехоплювалася стрічкою. Третій тип – низькі пласкі капелюшки без особливих прикрас – існував і в інших народів [Іванов, Крыласова 2006, 112–113]. С. Плетньова виокремлювала шість типів капелюхів. Зокрема, з капелюхів на спину спускались лопать і коси, що були переплетені між собою. На потилиці лопать була прикріплена до капелюха і покривала спину до паска, а іноді ще нижче. Коси закладалися у футляри з матерії та оздоблювали лопать з двох сторін [Плетнева 1974, 38]. Наспинні прикраси кипчацьких аристократок поділялися на три типи [Плетнева 1974, 38–41]. Важливою деталлю були роги – рубчасті півкола, що обрамляли обличчя. Вони були вигнуті від полів капелюха до плеч, іноді були подвійними. Археологічно від них залишилися штамповані півкільця, нашиті на повстяні валики. Прикраса мала не тільки орнаментальне, а й магичне значення. Статуй з рогами більше, ніж безрогих [Плетнева 1974, 41–42].

На багатьох статуях зображені додаткові деталі та прикраси капелюхів. Це капелюшки, котрі прилягають до голови, що, на відміну від високих капелюхів, вдягалися для утримання тепла. На чолі кріпилися стрічки – прямі чи вигнуті півколами, – які сходилися під капелюхом на лобі. Стрічки закріплювали капелюх на голові, при цьому міцно охоплюючи голову. Капелюх також прикріплювався за допомогою шнура, котрий був пришитий до капелюха та пропущений під підборіддям. Шнури чи тонкі ланцюжки прикріплювались одним кінцем до капелюха, іншим – до сережки [Плетнева 1974, 42–44].

Окрім жінок-аристократок були ще жінки простих воїнів та невільниці. Обов’язки жінки у кочовому соціумі полягали в тому, щоб правити підводою, ставити на возах житло, виготовляти повсть і зводити будинок, доїти корів, готувати сир, збивати масло, сушити та обробляти шкіри. Вони виготовляли кожухи та ремонтували одяг, були берегинями домашнього вогнища та виховували дітей. Ззовні юрти прикрашалися за технікою аплікації. Зображення мали форму дерев, тварин, лоз та птахів [Рубрук 1957, 92; Ахінжанов 1995, 250].

Із кримських міст кипчаки отримували коштовні речі, зокрема тканини, вина та ремісничі вироби. З Русі привозили шиферні прясельця, гончарні вироби, шоломи. З Мордовії до степів надходили сільгами. З країн Близького Сходу через Судак, Дербент та Саксін кипчаки могли отримати коштовні тканини, прикраси та зброю з арабськими надписами. Монети у кочівницьких похованнях зустрічались рідко, тож ми не можемо говорити про те, що грошові відносини були широко розповсюджені у Дашт-і Кипчак. Торгівля у степу часто проводилась у вигляді обміну великих партій речей. Кипчаки обмінювали продукти скотарства та худобу на потрібні їм вироби землеробів. У цьому відношенні вони були схожі на попередніх кочівників східноєвропейських степів. Оповідуючи про товари, котрі можна було придбати у Судаку, Ібн ал-Асір у першу чергу називав невільників. Після цього він згадував бургаські хутра, білок та бобрів. Кипчаки обмінювали хутро соболя на сіль. До Мавераннахру кочівники постачали м’ясо тварин, овець, биків та коней, а звідти отримувати виноград, родзинки, ласощі, ковдри-мульхам, парчу, одяг, рибу [Ахінжанов 1995, 262–264; Федоров-Давьдов 1966, 212–217].

Чимало відомостей маємо з поховання кипчацького хана у Чингульській могилі. Серед коштовних виробів, які були при ньому, знайдено золотий ланцюг, нагрудний ланцюг з електричних дротинок, два золотих персні, три шовкових ремені, золотий витий стрижень-жезл, срібну чашу, срібну курильницю з позолотою, два шовкових каптани. Ці майстерно виконані та складні за технологією виготовлення вироби були іноземного виробництва. Кипчацькі аристократи могли дозволити собі придбати престижні товари. У похованнях ханів знаходять численні ювелірні вироби, золото та срібло [Отрошенко, Рассамакін 1986, 14–36; Отрошенко, Рассамакін 1991, 269–271].

Значні прибутки приносила работоргівля. Під час своїх набігів та походів кипчаки захоплювали у полон мешканців сусідніх держав. Галицько-волинський літописець повідомляв, що кипчаки під час походів забирали в рабство селян-чоловіків із жінками та дітьми [Ипатьевская... 1962, 265]. Потрапляли в рабство і військовополонені під час війн із ромеями [Spinei 2003, 230]. Траса работоргівлі починалась у степах і виходила до кримських міст, а звідти, перетинаючи Чорне море, доходила до Синопа. Крим у свідомості багатьох поколінь кочівників пов'язувався з работоргівлею. Із Синопа раби мали потрапляти до Сіваса, де розміщувався один з ринків [Саки].

У похованнях кочівників знайдено амфори, що могли потрапити до степів внаслідок торгівлі з візантійськими містами Криму. Вони належали багатим кочівникам-воїнам [Евглевский, Потемкина 2000а, 221]. Також у похованнях воїнів знайдені одноручні горщики. Глечики ж зустрічались у похованнях різних соціальних категорій населення. Кераміка надходила до степів із Русі та Візантійської імперії [Евглевский, Потемкина 2000б, 221–223].

Єдиним виробом, який був пристосованим для споживання їжі та вироблявся у степах, був котел. Цей ремісничий виріб є характерною особливістю кочівницьких поховань. У похованні одного кочового вождя був знайдений бронзовий котел. Поряд з ним був черпак. Він, на нашу думку, мав парадну функцію. Реалії побуту під час походу мали бути іншими, а котел мав бути залізним. Кипчаки не займалися гончарством, а були ковалями та металургами. Кераміку вони обмінювали на якийсь товар під час візитів до Криму та Русі [Рассамакин 2003, 212].

Кипчаки активно торгували з надчорноморськими містами. Під їхні мури вони приводили свою худобу та полонених. Особливо тісними були зв'язки з Матархою, Судакком та Херсоном. У цьому відношенні кипчаки нагадували печенігів, які також активно взаємодіяли з надчорноморськими візантійськими містами. Судак, Матарха та Херсон були для кочівників вікном до Візантії, звідки вони отримували ювелірні вироби, коштовні тканини. Не випадково саме в Криму була складена перша частина “Кодекс Куманікус”. Вона була складена купцями для купців. Там були вказані латинські, перські та тюркські терміни для понять “базар”, “торгівля”, “продавець”, “сплата”, “борг”, “купець”, “ціна”, “монета”, “чорнило”, “папір” та інших, що стосувалися комерції. Були особливі терміни для прянощів, парфумів, коштовностей та рабів. Окрім того, використовувались терміни, які позначали майновий статус кочівника, – “знатний”, “щедрий” [Плетнева 1990, 120–121].

Важливим джерелом прибутку було захоплення у полон знатних бранців. Під 1185 р. згадано про те, як Рюриковичі потрапили у полон до кипчаків. Ігоря Святославича полонив простий воїн Чілбук. Кончак викупив у цього воїна руського князя [Ипатьевская... 1962, 641–644]. Георгій Пахімер та ал-Айні повідомляли про масові закупівлі кипчацьких рабів єгипетськими султанами [Пахімер 1862, 163–165; Тизенгаузен 1884, 503]. Торгівля рабами зафіксована й у більш ранній час. Арабські хроністи, описуючи торгівлю давніх мадярів, вказували, що вони продають у рабство слов'ян. Зокрема, зазначається, що мадяри продавали полонених у Румі. Румом у цьому випадку були візантійські володіння у Криму [Заходер 1967, 55–56]. Костянтин Багрянородний повідомляв, що центром торгівлі з печенігами був Херсонес [Константин Багрянородный 1991, главы 6–7]. Кипчаки здійснювали свої набіги на Русь пізньої весни та влітку, коли на полях здійснювались роботи по догляду за майбутнім врожаєм. Під час набігу кипчаки, як правило, убивали дорослих чоловіків, а увірвавшись до поселень, брали у полон їхніх жінок та дітей. Також здобиччю для них були кобили селян [Ипатьевская... 1962, 252–253, 265]. Про море Судацьке як одну з географічних назв, пов'язаних з долею Бейбарса, згадували Ібн Шеддад та Ібн Таргібірди [Саки; Тизенгаузен 1884, 542].

Під час подорожі степами деяким полоненим роз'ятрювали рани та перерізали суглоби, для того щоб вони не могли втекти. Про знущання над полоненими також повідомляв вірменський літописець Себастаці. При цьому такі полонені звичайно мали коштувати дешевше, ніж здорові бранці. Погане поводження з полоненими було можливе у тому разі, коли їх було занадто багато, щоб турбуватися про те, як вони виглядають. Полонених русів серед кипчаків у середині XI ст. було настільки багато, що усіх їх відразу не

вдалося продати. Полонені, яких кипчаки продали у Криму в 1097 р., до того пробули кілька місяців у ролі домашніх рабів у кипчацьких “вежах” [Армянские источники о монголах 1962, 23; Патерик Києво-Печерський 2001; Литаврин 2001].

Херсоняк місце работоргівлі згаданий у Києво-Печерському патерику. У цьому джерелі вказано, що кипчаки продавали полонених перекупникам-євреям. Проте необхідно критично ставитись до свідчень Києво-Печерського патерика і враховувати його специфіку. Ідеологічна спрямованість цього джерела була антиєврейською. Також слід зазначити, що наприкінці XI ст. у Візантійській імперії активізувалися антиєврейські настрої. Під впливом таких настроїв у Візантії й був створений на Русі Києво-Печерський патерик. За таких умов відбулася демонізація образу євреїв у Києво-Печерському патерику. Євреї могли бути работоргівцями, але вони були не єдиними, хто цим займався. Торгувати рабами міг будь-який нехристиянин.

Херсон взагалі був центром работоргівлі, у якому руси продавали в рабство полонених кипчаків, а кипчаки – полонених русів. Християнин міг володіти рабом за трьох умов: 1) якщо раб народився від батьків рабів; 2) якщо раб був язичником; 3) якщо раб втратив свободу внаслідок рішення суду. В інших випадках ромеї вели торгівлю через посередників. Кипчаки постійно прибували до цього міста, аби продати полонених. Пік работоргівлі русами припав на 90-ті рр. XI ст., коли кипчаки здійснили кілька великих походів на Русь [Патерик Києво-Печерський 2001; Литаврин 2001].

Цікаво, що пік работоргівлі у кипчаків припав на епоху монгольських завоювань. Так, Кутгуз потрапив до Єгипту транзитом з Дамаска, куди його продали монголи після перемоги над канглами у 1224 р. [Буниятов 1986, 195]. Посередниками у цій торгівлі мали бути хорезмійські купці, які з приходом монголів тільки посилити свої позиції. Через Гургандж та Рей Кутгуз мав потрапити до Сирії, а вже звідти – до Єгипту. Тюркські бранці утримувались на острові у долині Нілу. З невольників сформувався мамлюцький корпус [Саки; Макриси 1966]. У 1222 р. дербентські кипчаки, відгукнувшись на заклик еміра Гянджі, зітнулися з грузинським військом і перемогли його. За свідченнями Кіракоса Гандзакеці, кипчаки захопили у полон багатьох грузинів. Полонених вони обмінювали на їжу та одяг. Такі товари кипчакам постачали ширванці в обмін на рабів. Грузини взяли реванш наступного року. Після поразки від грузинів значна кількість рабів із числа кипчаків була продана на ринках Азербайджану та Ширвану. Внаслідок великої кількості полонених кочівників ціни на рабів упали [Армянские источники о монголах 1962, 23; Вардан Великий 1861; Ибн ал-Асир 1940, книга 12, О вторжении части кипчаков в Азербайджан и о том, что они сделали с курджами и что произошло с ними; Киракос Гандзакеци 1976, глава 12].

Поряд із захопленням у полон сусідів існувало й патріархальне рабство. Так, батько, не маючи засобів до існування, міг продати свого сина купцям, сподіваючись, що його дитині за кордоном буде краще, ніж у рідних степах. Інколи такі сподівання виправдовувались. Багато кипчаків стали гулямами при дворах мусульманських володарів. Одним з таких прикладів є доля Шамс ад-Діна Ільденіза (Ільдегіза). Коли він був дитиною, його продали у рабство. Він став воїном, а потім очолив державу, що займала значну частину території Азербайджану та весь Західний Іран [Гусейнов 1980, 348–352].

Работоргівля була важливим джерелом прибутку для кипчаків, проте раби не були єдиним джерелом збагачення. Як вже зазначалося вище, кипчаки здійснювали обмін товарів з Візантійською імперією, зокрема обмінювали рабів і продукти тваринництва на престижні товари та кераміку. Необхідно зауважити, що багато виробів, необхідних для повсякденного життя, виготовлялося у степах місцевими чоловіками та жінкам. Особливо шанувалася праця тих ремісників, які виробляли зброю та підводи.

Отже, кипчацькі ремісники самостійно виготовляли тільки речі, необхідні для побуту (одяг, взуття, знаряддя праці, зброю). Деякі ремісничі професії були суто жіночими та суто чоловічими. Жінки виготовляли одяг, чоловіки ж були теслями та ковалями. Престижні товари кипчаки купували у сусідів. Зазвичай це були одяг із коштовних тканин, ювелірні вироби та зброя. Кипчацькі аристократи володіли коштовностями та прикрасами іноземного виробництва. У Дашт-і Кипчак не були поширені товарно-грошові відносини, тож кипчаки обмінювали товар на товар. Вони продавали до країн Сходу невольників, захоплених під час походу. Работоргівля була прибутковим бізнесом кип-

чацьких володарів. Полонені були найпоширенішим товаром, походили як з русів та мешканців інших держав, так і з власного середовища.

ЛІТЕРАТУРА

- Абу-ль-Аббас аль-Мақризи*. Книга поучений и назидания, [содержащихся] в описании кварталов и памятников [Каира] // *Семенова В.В. Салах-ад-Дин и мамлюки в Египте*. Москва, 1966 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus12/Makrizi/text1.phtml?id=869>
- Армянские источники о монголах**. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. Москва, 1962.
- Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Алма-Ата, 1989.
- Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана*. Алматы, 1995.
- Вардан Великий. Всеобщая история*. Москва, 1861 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Vardan/frametext4.htm>
- Гусейнов Р.А. Огузы, кыпчаки и Азербайджан XI–XII вв.* // **Проблемы современной тюркологии**. Алма-Ата, 1980.
- Доде З.В. Средневековый костюм народов Северного Кавказа. Очерки истории*. Москва, 2001.
- Евлевский А.В., Потемкина Т.М. Кресала в позднекочевнических погребениях // Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, 2000а.
- Евлевский А.В., Потемкина Т.М. О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских кочевников Развитого Средневековья // Степи Европы в эпоху Средневековья*. Т. 1. Сборник научных трудов. Донецк, 2000б.
- Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Т. 2: Булгары, мадьяры, народы севера, печенеги, русы, славяне. Москва, 1967.
- Иванов В.А. Кыпчаки в Восточной Европе // История татар*. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Иванов В.А., Крыласова Н.Б. Взаимодействие леса и степи Урало-Поволжья в эпоху Средневековья (по материалам костюма)*. Пермь, 2006.
- Иванов В.А., Худяков Ю.С. Культура кочевников евразийских степей // История татар*. Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Ипатьевская летопись / Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей*. Т. 2. Москва, 1962.
- Константин Багрянородный. Об управлении империей / Пер. под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева*. Москва, 1991 // http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr_2/index.phtml?id=6412
- Киракос Гандзакци. История Армении*. Москва, 1976 // <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Gandzakeci/frametext3.htm>
- Кумеков Б.Е. Кыпчаки: хозяйство, общественный строй, племенной состав // История татар*. Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. Казань, 2006.
- Литаврин Г. Киево-Печерский патерик о работоторговцах-иудеях в Херсоне и мученичестве Евстратия Постника // Литаврин Г.Г. Византия и славяне (сборник статей)*. Санкт-Петербург, 2001 // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Litavrin/KiPechPater.php
- Материалы по истории Азербайджана из “Тарих-ал-камиль” (“Полного свода истории”) Ибн-ал-Асира**. Баку, 1940 // http://www.vostlit.info/Texts/rus/Athir_2/text5.phtml?id=7970
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургану // Археологія*. Вип. 53. Київ, 1986.
- Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий хан з Чингульского кургану // Золото степу*. Київ – Шлезвіг, 1991.
- Патерик Києво-Печерський / Упор. та прим. І.В. Жиленко; Відп. редактор В.М. Колпакова**. 2-ге вид. Київ, 2001 // <http://litopys.org.ua/>
- Пахимер Г. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тринадцать книг / Под ред. проф. Карпова*. Т. 1 (царствование Михаила Палеолога. 1255–1282). Санкт-Петербург, 1862.
- Плетнева С.А. Половцы*. Москва, 1990.
- Потемкина Т.М. Социокультурный аспект женских половецких погребений со статусными предметами // Донецкий археологический сборник: 2009–2010. №13/14*. Донецк, 2010.
- Пріцак О. Коли і ким було написано “Слово о полку Ігоревім”*. Київ, 2008.
- Рассмакин Ю.Я. Погребение знатного кочевника на реке Молочной: опыт реконструкции*

вешевое комплекса // **Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 3: Половецкое время. Донецк, 2003.**

Саки К. Юрта на пирамиде, или О Байбарсе со слов средневековых летописцев // <http://www.kyrgyz.ru/?page=50>

Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы. Москва, 2007.

Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I: Извлечения из сочинений арабских. Санкт-Петербург, 1884.

Шалобудов В.Н., Лесничий П.П. Опыт реконструкции позднекочевнических повозок // **Степи Европы в эпоху Средневековья. Т. 3: Половецкое время. Донецк, 2003.**

Golden P.B. Cumanica I: The Qırcaqs in Georgia // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Vol. IV. Wiesbaden, 1984.

Spinei V. The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century. Cluj-Napoca, 2003.

Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden – Boston, 2009.